

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti  
"Ovoz rejissyorligi va operatorlik mahorati" kafedrası dotsenti,  
san'atshunoslik fanlari nomzodi  
E-mail: aybekveysaloglu@mail.ru*

## **TOTALITARIZM DAVRI O'ZBEK KINEMATOGRAFIYASIDA TARIXIY HAQIQAT TALQININING METAMORFOZALARI**

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada totalitar tuzum davrida o'zbek kinematografiyasida tarixiy haqiqatning badiiy talqini va uning mafkuraviy ta'sir ostida o'zgarish jarayonlari kinoshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Sovet davrida yaratilgan tarixiy va tarixiy-biografik filmlar misolida ekranda aks ettirilgan voqelikning mafkuraviy talablar asosida qayta shakllantirilishi, senzura ta'siri hamda ijodiy erkinlikning cheklanishi kabi omillar o'rganiladi. Tadqiqotda tarixiy shaxslar obrazi, milliy o'tmishning ekran talqini, dramaturgik yechim va badiiy konsepsiyadagi o'zgarishlar tahlil qilinib, ularning totalitar mafkura bilan bog'liq jihatlari ochib beriladi.*

***Kalit so'zlar:** totalitarizm, o'zbek kinematografiyasi, tarixiy film, tarixiy haqiqat, badiiy talqin, mafkura, senzura, sovet kinosi, kinoshunoslik, ekran interpretatsiyasi.*

## **METAMORPHOSES IN THE INTERPRETATION OF HISTORICAL TRUTH IN UZBEK CINEMATOGRAPHY DURING THE TOTALITARIAN ERA**

***Abstract.** This article examines the metamorphoses of the interpretation of historical truth in Uzbek cinematography during the totalitarian period. Using examples of historical and biographical films created in the Soviet era, the study analyzes the transformation of historical reality under the influence of ideology, censorship, and restrictions on artistic freedom. The research focuses on the screen representation of historical figures, the interpretation of national history, and*

*changes in dramaturgy and artistic concepts shaped by the requirements of the totalitarian cultural policy.*

**Keywords:** *totalitarianism, Uzbek cinematography, historical film, historical truth, ideology, censorship, Soviet cinema, film studies, artistic interpretation.*

XX asrda shakllangan totalitar tuzum sharoitida san'atning barcha turlari qatori kinematografiya ham qat'iy mafkuraviy nazorat ostida rivojlandi. Ayniqsa, tarixiy mavzudagi filmlar davlat mafkurasini targ'ib qilish, muayyan siyosiy g'oyalarni mustahkamlash va jamiyat ongida kerakli tarixiy tasavvurni shakllantirish vositasi sifatida xizmat qildi. Shu sababli totalitar davr kinematografiyasida tarixiy voqelikni aks ettirish jarayoni ko'p hollarda badiiy izlanishlar mantig'idan emas, balki mafkuraviy talablar asosida amalga oshirildi.

O'zbek kinematografiyasi ham sovet davrida umumittifoq kino siyosati doirasida rivojlangan bo'lib, tarixiy mavzudagi filmlar yaratishda yagona ideologik mezonlarga bo'ysundirildi. Natijada ekranda aks ettirilgan tarixiy haqiqat ko'pincha qayta talqin qilindi, ayrim hollarda esa mutlaqo o'zgartirildi. Bu holat ayniqsa milliy tarix, tarixiy shaxslar va o'tmish voqealarini tasvirlashda yaqqol namoyon bo'ldi.

Totalitar mafkura sharoitida yaratilgan filmlarda tarixiy haqiqat va badiiy haqiqat o'rtasidagi muvozanat buzilib, ekran asarlarida tarixiy voqelikning o'ziga xos metamorfozalari yuzaga keldi. Bu metamorfozalar senzura, siyosiy buyurtma, sotsialistik realizm estetikasi hamda rasmiy tarix konsepsiyasi ta'sirida shakllandi.

Mazkur maqolaning maqsadi – totalitarizm davrida o'zbek kinematografiyasida tarixiy haqiqat talqini qanday o'zgarganini kinoshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilish, tarixiy filmlardagi badiiy interpretatsiyaning mafkuraviy omillar bilan bog'liq jihatlarini ochib berishdan iborat. Shuningdek, tadqiqotda sovet davrida suratga olingan ayrim tarixiy filmlar misolida ekran talqini va tarixiy manba o'rtasidagi farqlar ko'rib chiqiladi.

So'ngi yillar O'zbekiston kinematografiyasida keng qamrovli islohotlar olib borilishi natijasida, filmlar ishlab chiqarish imkoniyatlari kengaydi, jahon andozalariga xos kinotexnikalar bilan "O'zbekfilm" kinokonsereni sexlari, bo'limlari takomillashdi. O'zbekiston Prezident Shavkat Mirziyoyev tomonidan "Kinematografiya sohasini yanada rivojlantirish hamda mamlakatimiz tarixiga bag'ishlangan filmlar turkumini yaratishga doir chora-tadbirlar to'g'risida"gi qaror (PQ-209-son, 05.06.2024 y.) qabul qilindi. Bu qarorga asosan, "Tirik tarix" nomini olgan katta loyihaning ilk filmlar premyeralari muvaffaqiyatli o'tkazildi. Bu "tirik tarix" kino loyihasining asosiy vazifasi XX asrda shakllangan totalitar tuzum davrida suratga olingan filmlarda tarixiy haqiqat va badiiy haqiqat o'rtasidagi muvozanat buzilib, tarixiy filmlardagi badiiy interpretatsiyaning mafkuraviy omillar bilan bog'liq jihatlarini qayta ko'rib chiqish, "Yangi O'zbekiston" g'oyasiga xizmat qiladigan kino asarlarni yaratishdan iboratdir.

O'zbek kinosining rivojlanishi va har tomonlama yuksalishi yo'lida ushbu qarorda kino ijodkorlar oldiga bir qator vazifalar belgilandi. Jumladan: "Kinematografiya sohasini yangi bosqichga ko'tarish, milliy davlatchiligimizning uch ming yildan ziyod tarixini, buyuk ajdodlarimizning ilmiy, madaniy va ma'naviy merosini aks ettiruvchi filmlar turkumini ishlab chiqarishni qo'llab-quvvatlash maqsadida" [1].

Ushbu tadqiqot natijalari totalitar davr o'zbek kinosida tarixiy mavzularning yoritilishi, milliy o'tmish obrazi shakllanishi hamda badiiy talqinning mafkuraviy shartlanganligi kabi masalalarni chuqurroq anglash imkonini beradi.

Shuningdek, bu muhim mavzuni o'rganish jarayonida, o'zbek kinematografiyasida tarixiy mavzudagi filmlarni yaratishda badiiy haqiqat va tarixiy haqiqat o'rtasidagi munosabat hamda ularning mafkuraviy talqin orqali transformatsiyaga uchrashi ilmiy jihatdan asoslangani aniqlandi.

"Ijtimoiy jabhalardagi o'zgarishlar ta'sirida tarixga tanqidiy qarash yetakchilik qildi. Bu holat tarixiy dramaning ham davr talablariga bo'ysunishiga sabab bo'lganini isbotlaydi. Natijada qator asarlarda, xonlik tuzumi tanqid ostiga

olindi, bu tuzumning illatlari, hukumron toifa tabiyatidagi salbiy xislatlar aksar bo'rttirilib qoralandi" [2, 97-b].

O'zbek kinematografiyasida tarixiy mavzudagi filmlarni yaratishda badiiy haqiqat va tarixiy haqiqat o'rtasidagi tafovut nafaqat uzoq o'tmish shaxslari, voqealariga nisbatan qo'llanilgan, balki yaqin o'tmishda yashab, ijod etgan xalqimizning ziyolilari, jadidlarini qoralash, xalq dushmaniga aylantirish tendensiyasi avj olgan. Bunday adolatsizlik, nafaqat filmlarda, balkim spektakllarda, boshqa sanat turlarida ham o'z rivojini topadi.

"Ushbu davrda madaniyatga xos, uning rivojlanishi uchun muhim omil bo'lgan erkinlik, demokratiya batamom yo'q qilindi. Madaniyat, ayniqsa, milliy madaniyatning "rivoji" maxsus qolipga solindi. Siyosiy o'lchovlarga, kommunistik mezonga javob bermagan har qanday asar yo'qqa chiqarildi, uning muallifi esa jamiyatga yaroqsiz shaxs sifatida "chetga surib" qo'yildi" [3, 571-b].

Totalitar tuzum sharoitida kino ijodkorlari qat'iy senzura va mafkuraviy talablar asosida faoliyat yuritdilar. Bu esa tarixiy voqelikni tanlab yoritish, ayrim jihatlarni bo'rttirish yoki aksincha, ularni chetlab o'tishga olib keldi. Natijada tarixiy haqiqatning ko'p qirrali tabiati cheklanib, uning biryozlama talqini shakllandi.

O'zbek kinematografiyasida tarixiy mavzularni yoritishda, avvalo, sinfiy kurash, xalqparvarlik va sotsialistik qadriyatlar ustuvor o'rin egalladi. Bu esa tarixiy shaxslarning obrazlarini qayta shakllantirishga sabab bo'ldi. Ular ko'p hollarda real shaxs sifatida emas, balki ideologik ramz sifatida namoyon bo'ldi.

Bu jarayon O'zbek kinosi tarixi XX asrning ikkinchi choragidan boshlab rus kinoijodkorlari faoliyati bilan bog'liq holda shakllangan bo'lsa-da, milliy kinoijodkorlar ishtirokidagi ilk to'laqonli filmlar Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrga to'g'ri keladi. Xususan, "Tohir va Zuhra" (rej. N.G'aniyev, 1945), "Nasriddin sarguzashtlari" (rej. N.G'aniyev, 1946), "Alisher Navoiy" (rej. K.Yormatov, 1947) kabi filmlarning aynan tarixiy-biografik janrda yaratilgani e'tiborga loyiqdir.

XX asrning 1950–1960-yillarida o'zbek kinematografiyasida tarixiy-biografik yo'nalish izchil rivojlandi va qator filmlar yaratildi. Jumladan, "Ibn Sino" (rej. K.Yormatov, 1956), "Furqat" (rej. Y.Agzamov, 1959), "Hamza" (rej. Z.Sobitov, 1960), "Ulug'bek yulduzi" (rej. L.Fayziyev, 1965), "General Rahimov" (rej. Z.Sobitov, 1967) kabi asarlar mazkur davr mahsuli hisoblanadi. Mazkur filmlarning aksariyatida sho'rolar mafkurasi ustuvor bo'lib, ular orqali kommunistik g'oyalarni targ'ib etish, xonliklar davrini salbiy talqin qilish, ilm-fan rivojiga to'sqinlik qilingan degan qarashlarni ilgari surish kuzatiladi.

Masalan, "Abu Rayhon Beruniy" (rej. Sh.Abbosov, 1974) filmida Mahmud G'aznaviy obrazi keskin salbiy talqinda berilib, u qonxo'r, ma'rifatga qarshi, ilm ahliga dushman, kutubxonalarni yo'q qiluvchi va adolatsiz hukmdor sifatida tasvirlanadi. Bunday yondashuv tarixiy haqiqatning biryoqlama va mafkuraviy asosda talqin qilinganligini ko'rsatadi.

Mustaqillik davriga kelib, tarixga munosabat tubdan qayta ko'rib chiqildi. Ilmiy tadqiqotlarda o'tmishni xolisona baholash, tarixiy haqiqatni imkon qadar obyektiv aks ettirish tamoyillari ustuvor ahamiyat kasb eta boshladi. Natijada, ilgari biryoqlama talqin qilingan ko'plab tarixiy shaxslar faoliyati qayta baholandi.

Xususan, "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi"da Mahmud G'aznaviy haqida berilgan ma'lumotlar uning shaxsiga nisbatan ancha muvozanatli va ilmiy asoslangan yondashuvni namoyon etadi. Unda qayd etilishicha: "Mahmud G'aznaviy arab va pahlaviy (fors) tillarini mukammal bilgan, turkiy tilda ham ijod qilgan, G'azna shahrida boy kutubxona tashkil etgan hamda o'z saroyida yuzlab olimlar, shoirlar va san'atkorlarni jamlab, ularga homiylik qilgan. Sharq manbalarida u adolatli va fuqaroparvar hukmdor, shu bilan birga, harbiy yurishlarda qat'iyatli sarkarda sifatida tavsiflanadi" [4, 235-b].

Umuman olganda, totalitarizm davrida yaratilgan tarixiy-biografik filmlarning deyarli barchasida mafkuraviy yo'naltirilganlik ustunlik qiladi. Bu jarayonda ayrim tarixiy voqealar sun'iy ravishda to'qib chiqarilgan, boshqalari esa ongli ravishda

chetlab o'tilgan. Shu tariqa, tarixiy haqiqat kino san'atida qayta ishlangan va muayyan g'oyaviy maqsadlarga xizmat qildirilgan.

Masalan, "Alisher Navoiy" filmida buyuk mutafakkir obrazi xalqparvar va adolatparvar shaxs sifatida talqin qilinib, uning ijtimoiy faoliyatiga alohida urg'u beriladi. Lekin o'z davrining adolatli xoni, mutafakkir shoir bo'lgan Husayin Boyqaro obrazi qoralangan. Bu esa obrazning ideologik jihatdan qayta ishlanganligini ko'rsatadi. Ma'lumki, Husayn Boyqaro davrida Hirot Sharqning fan, madaniyat va hunarmandchilik rivojlangan yirik markaziga aylangan. Bu davrda turli mamlakatlardan iste'dod egalari Hirotga panoht kelganlar va bu yerda samarali ijod qilganlar. Natijada, ilm-fan va madaniyatning turli sohalari – til va adabiyot, tarix, tasviriy san'at, xattotlik, kitobat san'ati, tabobat, musiqa, qog'oz ishlab chiqarish hamda tomosha san'ati yuksak darajada rivoj topgan.

"Hirot, Mashhad, Marv va Nishopur kabi yirik shaharlarda ko'plab noyob me'moriy obidalar bunyod etilgan. Mahalliy hunarmandlar tomonidan tayyorlangan mahsulotlar nafaqat Xuroson hududida, balki undan tashqarida ham keng shuhrat qozongan. Bu esa mintaqaning iqtisodiy va madaniy salohiyati yuksak darajada bo'lganini ko'rsatadi. Mazkur davr Sharq Uyg'onish davrining muhim bosqichlaridan biri sifatida baholanishi mumkin" [5, 265-b].

Shuningdek, Husayn Boyqaro turkiy tilda ijod qilishni rag'batlantirgan hamda bu yo'nalishda faol siyosat olib borgan. Bu esa turkiy adabiyotning rivojlanishiga va uning nufuzi oshishiga muhim ta'sir ko'rsatgan. Afsus, bunday muhim faktorlar filmida o'z aksini topmagan.

Ta'kidlash kerak, kino tili orqali ham tarixiy haqiqatni qayta shakllantirish kuzatiladi. Montaj, kadr kompozitsiyasi, musiqa va obrazlar tizimi orqali tomoshabinga muayyan g'oya singdiriladi. Bu esa kinoni nafaqat badiiy, balki mafkuraviy instrument sifatida ham namoyon etadi. Shu bilan birga, ayrim ijodkorlar ramziy ifoda, metafora va badiiy shartlilik orqali rasmiy mafkura doirasidan chiqishga urinishgan. Bu holat kinoasarlarda ikki qatlamli ma'no – ochiq va yashirin ma'no mavjudligini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, totalitarizm davri o'zbek kinematografiyasida tarixiy haqiqat talqini murakkab va ko'p bosqichli metamorfazalarni boshdan kechirdi. Bu jarayonda tarixiy voqelik ko'p hollarda mafkuraviy talablar asosida qayta shakllantirildi. Shu bilan birga, ayrim kinoasarlarda badiiy izlanishlar orqali haqiqatga yaqinlashishga intilish kuzatiladi. Bu esa o'zbek kinematografiyasining nafaqat mafkuraviy, balki badiiy rivojlanish xususiyatlarini ham ochib beradi. Maqola natijalari totalitar davr o'zbek kinosida tarixiy voqelikni tasvirlash tamoyillarini qayta ko'rib chiqish, milliy kinematografiya merosini kinoshunoslik nuqtayi nazaridan ahamiyatga ega.

Demak, mazkur davr kinoasallarini tahlil qilish orqali nafaqat san'at tarixi, balki jamiyatning mafkuraviy va madaniy taraqqiyotini ham chuqur anglash mumkin.

Prezident qarorida "Tirik tarix" filmlar turkumini yaratish dasturi orqali quyidagi vazifalarni amalga oshirish belgilangan:

"Xalqimizning qadimiy tarixi va boy madaniyati, azaliy qadriyat va an'analari, ezgu orzu-intilishlarini chuqur ilmiy asoslarga tayanib, to'laqonli aks ettirish;

Vatan ozodligi va ravnaqi yo'lida kurash olib borgan buyuk sarkarda va davlat arboblarning murakkab hayoti va davlatchilik faoliyatini xolis va haqqoniy ko'rsatib berish;

Tariximizda yorqin iz qoldirgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, alloma va mutafakkirlar, shoir va adiblar, ma'rifatparvar jadid bobolarimiz, atoqli san'atkorlarning ilmiy-ijodiy merosi, ularning umumbashariy tamaddun rivojiga qo'shgan munosib hissasini yuksak g'oyaviy-badiiy saviyada namoyish etish" [1].

Xulosa o'rinda shuni aytish mumkinki, bugungi kunda O'zbek kinematografiyasi – kino san'atini jamiyatning ijtimoiy, madaniy-ma'rifiy hayotida, jumladan, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda muhim strategik vosita sifatida shakllantirishdir.

---

**Foydalanilgan adabiyotlar**

1. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 5-iyundagi PQ-209-son qarori.*
2. *Rahmatullayeva D. Tarix va teatr. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – 364 b.*
3. *Jurayev N. O'zbekistonning yangi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2022. – 607 b.*
4. *O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: Davlat ilmiy nashriyoti, 2015. 11 tom. – 608 b.*
5. *O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: Davlat ilmiy nashriyoti, 2015. 12 tom. – 712 b.*